

Vándorló betűk nyomában

V. Ecsedy Judit

**Kevesen gondolnák, hogy a régi nyomda-
betűk mennyi mindent elárulnak.
Nemcsak magukról, hanem korukról és
használóikról is.**

A régi nyomdászok felszerelése azonban nem egyetlen alfabétumból állt, hanem fajtájukra és méretükre nézve is többféle betű választékából. Erre nemcsak a változatoság érdekében volt szükség, hanem érthetően más méretű (fokozatú) betűt kellett használniuk a nagyméretű könyvekhez, vagy a kis alakú naptárakhoz, imádságoskönyvekhez.

* Ehhez járultak a díszes kezdőbetűk, az iniciálék, amelyek szintén egy-egy abc-t alkottak.

* Hazai nyomdáink már az 1570–1580-as években átlagosan tízféle betűtípussal nyomtathatták könyveiket, 1630 táján pedig harmincféle betűtípus sem számított ritkaságnak. Külön betűket használtak a címekhez, a magyar vagy latin nyelvű könyvekhez, német vagy cseh nyelvűekhez, a kiemelés szövegben belül pedig általában dőlt betűkkel (kurzívval) jelölték. Ezenkívül szinte minden nyomdának volt nálunk görög betűje is, amely kiegészítő az igényességre és a színvonalas vagy tudományos értékű könyvkiadásra utal. Emellett két-három teljes díszes kezdőbetű, azaz iniciálásorozatuk is volt, szintén különféle méretben.

* Régi nyomdáink nem egyforma felszereléssel dolgoztak, ha pedig a betűket jobban szemügyre vesszük, akkor különösen nagy változatoságot figyelhetünk meg. És akkor még nem beszéltünk a díszes kezdőbetűkről, könyvdíszekről, fa- vagy rézmetszetes illusztrációkról.

* Az meglehet, hogy egy-egy betűtípus, egy-egy dísz más nyomdában is megtalálható volt, de hogy a felszerelés egésze: az összes betű, összes dísz, összes metszetes illusztráció mind egyezzen, ez nem fordulhatott elő, a kézműipari könyvnyomtatás korában nálunk annyira jellegzetesek és egyediek, egymás-

sal össze nem téveszthetőek voltak az egyes könyvnyomtató műhelyek.

* A magyarországi nyomdák az európai könyvnyomtatás egészébe voltak beágyazva, személyi és felszerelésbeli kapcsolatok révén egyaránt. Mégis, a hazai könyvnyomtatásnak voltak jellegzetes sajátosságai. Ezek közül az egyik legszembetűnőbb, hogy hány műhely létesült jelentéktelennek látszó helységekből, mai szemmel legalábbis, ahelyett hogy városokban állították volna fel ezeket. A maguk idejében ezek esetenként főúri birtokközpontok, várak, kastélyok helyét jelölik, néha egyházi jelentőséggel bíró helységeket. Sorolhatnánk azokat a helységeket, amelyek azért váltak nyomdahelyekké, mert olyan protestáns főurak birtokközpontjai voltak, akik a nyomdászt pártfogolták, bizonyos könyvek kinyomtatását olyan fontosnak tartották, hogy ezért anyagi áldozattól és a protestáns prédikátor-nyomdász támogatásával járó kockázattól sem riadtak vissza.

* A magyar könyvkiadás történetében az első ilyen a sárvár-újszigeti nyomda volt, amelyet birtokán Nádasdy Tamás alapított. Nemcsak az első a főúri nyomdaalapítások sorában, hanem itt készült Magyarországon az első teljes egészében magyarul nyomtatott könyv, még hozzá a leggazdagabban illusztrált könyv. Az Újtestamentum szövegét ugyanis több mint száz fametszetes illusztráció kíséri, emellett iniciálék is díszítik. Betűi rendkívül jellegzetesek, egy olyan fajta betűtípus, amely nem talált követőkre a magyarországi nyomdák körében. Az Újtestamentum abban az évben került ki a sajtó alól, amikor Budát a törökök elfoglalták, 1541-ben, és ezzel a nagy művel a műhely tevékenységének vége is szakadt. A nyomda tulajdonosa, Nádasdy Tamás országbíró országos ügyekkel volt elfoglalva, így ez a sok gonddal, Sylvester János tudós közreműködésével és nagy költséggel állított nyomda megszűnt, és felszerelése is csaknem nyomtalanul eltűnt.

* Csaknem nyomtalanul, mert 19 évvel később egy O betűt ábrázoló díszes kezdőbetűje, az O betű közepén egy puttó figurával feltűnt Kassán Huszár Gál protestáns nyomdásznál. Tőle később átkerült Bornemisza Péter nyomdájába előbb Semptére, majd Detrekőre 1580-ban. Itt az O betűt átfaragták Q betűvé, és így még tovább élt Vizsolyban Mantskovit Bálintnál, a Biblia nyomdászánál. Utoljára Bártfán 1708-ban mutatható ki. A sárvár-újszigeti nyomda egy másik iniciáléja, az R betű csaknem ugyanezt az utat tette meg, és utoljára 1585-ben egy galgóci nyomtatványban bukkan fel.

1. KÉP. *Sárvár-újszigeti iniciálásorozat, köztük a „vándorló” O betű*

2. KÉP. *Sárvár-újszigeti nagyobb méretű iniciálásorozat, köztük a „vándorló” R betű*

* Míg e két díszes betű későbbi vándorlására van magyarázat, rekonstruálható, hogy hogyan adták kézzől kézre a nyomdászok, addig ma is rejtély, hogy hogyan kerültek a sárvár-újszigeti nyomda megszűnése után Huszár Gálhoz? Vajon személyes kapcsolat, vagy véletlen folytán?

* A megszűnő nyomdák betűinek sorsa néha az ólombetűk beöntése volt, amellyel új alapanyagot nyertek más betűk öntéséhez. Magyarországon erre mégis nagyon kevés példa van. A nyomdabetűk általában más műhelyekbe kerültek, tovább használták. Más a helyzet a fametszetekkel, tehát például az iniciálékkal, amelyek fából készültek, legtöbbször néhány centiméter nagyságú dúcok (fakockák) voltak, beöntésükről tehát szó sem lehetett, hanem általában továbbadták, értékesítették. Ezért is vet fel megoldatlan kérdéseket a Huszár Gálnál feltűnő két dúc, mert ha ezek hozzá kerültek, vajon miért nincs nyoma a többinek, vagy mi történt azzal a több mint száz 30 × 40 mm-es és néhány ennél nagyobb méretű evangéliumi képsorozat darabjaival, amely a korszak egyik legnépszerűbb illusztrációsorozata volt Jézus életéről.

3. KÉP. A Heltai-nyomda állatos iniciálesorozatát német földről került Kolozsvárra

* Bár a nyomdák és ezzel együtt a nyomdabetétek és díszek sorozatos patrónustól függő helyváltozása nálunk inkább a 16–17. században volt jellemző, későbbi, 18. századi esetre is van példa. Az 1730-as években Sopronban dolgozó Johann Nikolaus Schmidt családjával együtt 1744-ben el is indult Nagyváradra, mielőtt azonban ezt a nagy utat, keresztül az egész országon családjával, ingóságaival és teljes tipográfijával együtt megtette volna, útközben meghalt. Csáky püspök azonban az özvegyet minden erővel meggyőzte, hogy telepeljék le a nyomdával Nagyváradon, ami meg is történt, de új nyomdászt kellett szegődtetni előbb Kállai Gergely, majd Becskereki Mihály személyében. Érdekes – és valójában ez volt a „nyomravezető” –, hogy bár az 1746-tól dolgozni kezdő új nyomdász, Becskereki Kolozsvárról jött, mégis teljes egészében a Komáromból ismert betűket és díszeket látjuk viszont a váradi, újonnan alapított katolikus nyomdában.

* A kolozsvári Heltai-nyomda jelentőségéhez mérten gazdag irodalom foglalkozik a díszek eredetével, mert ezen a téren szintén kitűnt ez a több generáción át a kolozsvári Heltai család tulajdonában lévő műhely. Egyedülálló bizonyítékunk van a díszes kezdőbetűk német eredetéről: ugyanis egyik iniciálesorozat, amely a betűn kívül állatokat is ábrázol, „németül beszél”.

4. KÉP. Nagyszombati puttós iniciálesorozat, köztük a „vándorló” I betű

* Azaz az egyes betűk az ábrázolt állatok német elnevezését jelölik: a H betű a nyulat (Hase), az O betű a vidrát (Otter), az S betű a disznót (Schwein) és még folytathatnánk a sort.

* A Heltai-nyomda jellegzetes betűi és díszei, iniciáléi akkor is nyomra vezettek, amikor a Báthory István fejedelem által alapított kolozsvári, rövid életű jezsuita akadémia feltételezett nyomdáját kutattuk. Az akadémia 1580–1590-es években megjelent kiadványai a nyomdát nem nevezik meg, de betűi és díszei elárulják, hogy ezek a katolikus kiadványok valójában a protestáns Heltai Gáspár műhelyében készültek, csak éppen a címlapra „elfelejtették” feltenni a nyomdász nevét. Vagyis a kolozsvári jezsuita akadémiának nem volt saját nyomdája, Heltai pedig, mint üzletember, a katolikusoktól is elfogadott megrendeléseket.

* Nagy utat tett meg egy teljes nyomda az 1620-as években, amikor a Forgách Ferenc esztergomi érsek által alapított pozsonyi nyomdát – kilencévi működés után, tehát még szinte új állapotban – Bethlen Gábor hadainak közeledtére átszállították a közeli Nagyszombatba. Itt a nagyszombati városi tanács gondjaira bízott tipográfijával, illetve annak részrehajló működésével a várost elfoglaló Bethlen Gábor nem volt meglegedve, és kilátásba helyezte, hogy ha így marad, akkor másképp fog intézkedni a nyomdáról. A „másképp intézkedés” azt je-

lentette, hogy a nyomdát – mintegy hadiszákmányként – elszállította.

* Hogy ez valóban így történt, abból látszik, hogy ugyanezt a nagyszombati nyomdászt, ugyanazokat a betűket és díszeket egy évvel később Kassán megjelent kiadványokban látni viszont. Kassa volt Bethlen hadjárata során székhelye, innen indult hadjáratának befejeztével vissza fejedelmi székhelyére Gyulafehérvárra. Ugyanazokat a betűket, díszeket 1623-ban már gyulafehérvári fejedelmi városban megjelent könyvben találni.

* Az egykori pozsonyi nyomda így erdélyi fejedelmi nyomdává vált. Ez a nyomdaalapítás illeszkedett Bethlen kulturális terveibe, amelynek egyik fő célkitűzése a gyulafehérvári iskola akadémiai szintre emelése, mellé – európai gyakorlat szerint – nyomdára is szükség volt. Bár időközben újabb betűkkel és díszekkel is gyarapodott

a gyulafehérvári nyomda, megmaradtak a régiek is. Például azt az I iniciálét, amely már Pozsonyban is megvolt, még 1633-ban is viszontlátni a fejedelmi nyomda kiadványain. A sötét háttér előtti I betű két oldalán egy-egy puttó áll, alakjuk ugyan megkopott az elmúlt évek és használat során, de azért felismerhető. Ennek az iniciálénak ugyanis nem is Pozsony volt az első állomáshelye, hanem Bécsből származott, először Singriener bécsi nyomdász használta 1549-ben. Vagyis 1633-ban Gyulafehérváron már majdnem százéves volt, és megjárt öt várost és több mint ezer kilométert. Ugyanebből a sorozatból a B betű még tovább nyomon követhető: Gyulafehérvárról előbb Szebenbe, majd onnan Kolozsvárra került, és ott egy 1686-ban kiadott református kegyességi munkát díszített. (RMK I. 1353)

* Az egykori nagyszombati katolikus nyomdának – amely az első katolikus nyomda volt Magyarországon – volt egy olyan nagyobb iniciálésorozata is, amely sötét alapon körket, pontokat, csillagokat és virágokat ábrázolt. Ezeket a díszes kezdőbetűket Nagyszombatban a nyomda alapításától egészen 1596-ig használták, majd két évvel később váratlanul felbukkantak Johannes Manlius protestáns nyomdász keresztúri nyomdájában. Ez is olyan rejtélye a korai magyar nyomdásztörténetnek, amire egyelőre nincs magyarázat.

5. KÉP. Nagyobb méretű, csillagos-virágos nagyszombati iniciálésorozat darabjai Keresztúron, Manlius nyomdájában

Ugyanis a nagyszombati katolikus nyomda továbbra is működött, és vajon miért került a felszerelés egy része, köztük egy M iniciálé egy protestáns nyomdába? Nem lehet szó hasonlóságról vagy véletlenről, mert már Nagyszombatban kissé meg volt sérülve az M iniciálé bal alsó sarka.

* Jó néhány régi nyomdánk eredetét, beszerzésnek helyét a betűk és díszek összehasonlítása révén sikerült meghatározni, de amint láttuk, a betűk és díszek vándorlásában még mindig vannak olyan kérdések, amelyekre a válasz még várat magára.